

РОЗДІЛ IV

СТУДІЇ З ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.43) «1914/1917»:323.1(=112.2)

П.М. Білецький
(*м. Кам'янець-Подільський*)

АНТИНІМЕЦЬКА КАМПАНІЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1914–1917 рр.)

На підставі опублікованих документів та архівних матеріалів розглянуто перебіг антинімецької кампанії 1914–1917 рр. і наслідки «боротьби з німецьким засиллям» у Подільській губернії; з'ясовано її регіональні особливості.

Ключові слова: антинімецька кампанія, Подільська губернія, німецьке населення Російської імперії.

На основани опублікованих документів та архівних матеріалів розглянуто течення антинімецької кампанії 1914–1917 рр. і наслідки «борьбы с немецким засильем» в Подольской губернии; выяснены ее региональные особенности.

Ключевые слова: антинемецкая кампания, Подольская губерния, немецкое население Российской империи.

Based on published documents and archival materials examined anti-German campaign course of 1914–1917 and the effects of the «fight against German domination» in Podillia, elucidated its regional peculiarities.

Keywords: anti-German campaign, Podillia, the German population of the Russian Empire.

Доля німецького населення колишньої Російської імперії, що опинилося заручником ситуації в період Першої світової війни, є яскравим прикладом політичної та соціальної безвиході, в яке може завести суспільство нетерпима уніфікована шовіністична політика держави відносно національних меншин. Вивчення причин виникнення, розвитку і наслідків антинімецької кампанії напередодні та роки Першої світової війни, розв'язаної в Російській імперії, навіть століття поспіль має академічний інтерес і важливе значення задля розробки сучасних моделей міжнаціональних відносин.

Питання боротьби з «німецьким засиллям» аналізувалося російськими (В. Дяткін, Ю. Кирьянов, С. Нелипович), німецькими (А. Айсфельд, В. Деннінг-

хаус), українськими (О. Безносова, Ю. Берестень, Н. Венгер, Н. Кривець, І. Кулініч, О. Реєнт) дослідниками. Вони, як правило, наголошували на безсумнівному економічному підґрунті цього явища та його соціально-психологічній атмосфері, що була своєрідною рефлексією оточуючого соціуму на економічні успіхи колишніх німецьких колоністів. Утім, не всі й не завжди автори звертали увагу на багатоманітність і багатофакторність антинімецьких кампаній, котрі хоча й проводилися в рамках однієї держави та під її егідою, але їх хід в окремих регіонах досить суттєво відрізнявся один від одного. Зокрема, антинімецькі настрої, їх прояви і конкретні дії з реалізації ліквідаційного законодавства в Прибалтиці, Москві, Півдні Росії чи Наддніпрянщині не були ідентичними. Навіть в межах Правобережної України спостерігалися регіональні відмінності між їх проявами в окремих регіонах. Тому в якості об'єкта для вивчення була обрана Подільська губернія, що відрізнялася від Волинської і Київської найбільшою часткою українського населення, котре проживало на її території ще до епохи іноземної колонізації й де відсоток землеволодіння іноземців, порівняно з двома іншими, був найнижчим. Крім того, на її прикладі ми звернемося до аналізу саме тих аспектів, що не висвітлювалися в історіографії проблеми.

Заходи, спрямовані проти німецького засилля, почали здійснюватися вже влітку 1914 р. 28 липня Микола II затвердив указ «Про питання про становище в Росії неприятельських підданих під час війни», згідно якого громадяни «ворожих держав», здатні носити зброю, у віці від 18 до 45 років оголошувалися військовополоненими. Того ж дня начальник штабу Корпусу жандармів полковник В. Нікольський в телеграмі начальникам жандармських управлінь наголосив, що німецькі та австро-угорські військовослужбовці, які перебували в Росії, оголошувалися військовополоненими і підлягали арешту. Також він визначив практичні заходи щодо окремих категорій підданих ворожих країн¹. До військовополонених були віднесені й піддані Німеччини та Австро-Угорщини, які перебували в запасі армій, а тому вони теж підлягали висилці з Європейської Росії і Кавказу у В'ятську, Вологодську й Оренбурзьку губернії. Заарештовані за підозрою в шпигунстві, але без відповідних доказів, негайно підлягали висилці у внутрішні губернії. Тож не передбачалося ніяких відмінностей для тих, хто був оголошений військовополоненим і запідозреним у шпигунстві. Виконання цих приписів означало арешт і висилку іноземних підданих, насамперед, німців, австрійців та угорців у центральні губернії Росії під нагляд поліції.

Висилці підлягали німецькі та австрійські піддані незалежно від їхнього соціального статусу, в тому числі старші службовці промислових підприємств, розташованих на території Подільської губернії. Так, 4 серпня 1914 р. було заарештовано і вислано за межі краю директора Степанівського цукрового заводу Брацлавського повіту німецького підданого В. Шульца². Того ж місяця у В'ятську губернію було вислано одного із членів німецької громади м. Дунаївці ремісника Шмідта³. При цьому, командир Окремого корпусу жандармів В. Джунковський в телеграмі від 1 вересня на ім'я подільського, волинського і київського губернаторів забороняв висилати іноземних громадян у місцевості,

оголошені на військовому стані або в ті, що межували з театром військових дій⁴. Водночас міністр внутрішніх справ М. Маклаков дозволяв австрійцям й німцям, які були поза підозрою, залишатися в місцях їх постійного проживання чи за їх бажанням виїхати за межі Росії⁵. Це стосувався й членів німецької общини м. Дунаївці Ушицького повіту, чисельність якої напередодні війни становила 1266 осіб, майже половина з них (520 чоловік) працювали на суконних фабриках власників Г. і С. Кінцле, Ф. Кінцле, К. Кінцле, О. Кінцле, М. Ретць, С. Ретця, Г. Ретця, Г. Клюка, Б. Хазіна, О. Торінуса, А. Торінуса, Я. Вальтера, І. Зака. На початку серпня 1914 р. через мобілізацію та військові дії в сусідній Галичині суконні фабрики, припинили виробництво⁶, а устаткування деяких з них було перевезено у внутрішні губернії⁷. Проте продовжував працювати чавуноливарний завод Г. Лельбаха, що обслуговував військові та інтендантські частини російської армії, розташовані в регіоні.

Згідно постанови міністра народної освіти, учні німецької і австрійської національності з 23 серпня звільнялися від відвідування уроків⁸. Це, зокрема, безпосередньо торкнулося й учнів німецької лютеранської школи в м. Дунаївці, що стало додатковим мотивом для частини членів німецької громади прийняти рішення щодо виїзду за межі Росії, а інша, значно менша частина її членів залишалася в місті. Зрештою, піддані німецького кайзера, які залишилися проживати в межах Подільської губернії, навесні–влітку 1915 р. подали клопотання про отримання російського громадянства. В останніх найчастіше вказувалося про отримання їх найближчими родичами (син, брат, двоюрідні брати та ін.) російського підданства або їх перебування на військовій службі в діючій російській армії⁹.

28 липня 1914 р. обов'язкову постанову антинімецького спрямування видав київський, подільський і волинський генерал-губернатор, Ф. Трепов, зобов'язавши всіх домовласників, орендарів будинків, власників готелів і мебльованих кімнат, а також господарів фабрик і заводів на протязі двох днів надати місцевій поліції дані про німецьких і австро-угорських підданих, які проживали в них. Особи, які займали окремі квартири, впродовж доби повинні були повідомити про таких осіб домовласників або управителів будинків. Останні на протязі 3–6 годин були зобов'язані поінформувати поліцію про новоприбулих громадян Німеччини та Австро-Угорщини. До порушників застосовувалися адміністративні санкції: арешт громадян терміном до 3-х місяців або ж накладення штрафу до 3 тис. руб.¹⁰.

За згодою міністрів внутрішніх справ і військового восени 1914 р. змінено характер контролюючих заходів щодо цивільних і військовополонених громадян держав, які воювали з Російською імперією. Так, нагляд за першими доручався міністерству внутрішніх справ, департамент загальних справ якого розглядав справи з переходу в російське підданство, а питаннями депортації займався департамент поліції. І лише військовослужбовці, взяті в полон під час військових дій, попадали в розпорядження воєнного відомства¹¹.

На початку жовтня 1914 р., до «підданих ворожих держав» були прирівняні німецькі колоністи, до частини яких військова влада теж почала застосовувати

примусове виселення¹². Усього в 1914 р. із Росії було вислано понад 50 тис. чоловіків до 45 років, з яких близько 30 тис. склали етнічні німці¹³. На жаль, архівні данні не дозволяють точно встановити чисельність етнічних німців, виселених у вказаний термін з території Подільської губернії. З певною імовірністю можемо припустити, що їх число не перевищувало 500 осіб, а інші потрапили під один із пунктів пільгових виключень і були залишені в місцях їх проживання. Так, німецький підданий С. Вадзінський продовжував працювати на цукровому заводі Хемлінського в Ушицькому повіті, а А. Вейн — у Шуміловському маєтку в Ольгопільському повіті. Навесні ж 1915 р. вони, як і багато інших громадян Німецького блоку, порушили клопотання про отримання російського громадянства¹⁴.

Затяжний характер війни, зростання серед населення антинімецьких і антиавстрійських настроїв, збурення хвилі антисемітизму підштовхнули владу до подальших заходів щодо обмеження прав німців, австрійців, а також євреїв. Останніх за підозрою у шпигунстві упродовж перших місяців війни виселяли з території Подільської і сусідніх регіонів у Полтавську губернію, а також видворяли із зони бойових дій у Галичині. «У місцевостях, де знаходилися наші позиції, євреїв поголовно виселяють, — писав у листі із діючого фронту солдат російської армії. — ...Першою ознакою “шпигуна” була єврейська національність — інших доказів не потрібно було. Цікаво й те, що ні серед військових, ні серед місцевого населення не було помітно співчуття до євреїв, лише чути “так їм і треба”»¹⁵. На початку 1915 р. єврейському населенню було дозволено проживати в смузі осілості на Лівобережжі, крім Кримського півострова¹⁶.

Негативну роль у розпалюванні антинімецьких, антиавстрійських настроїв та антисемітизму серед населення Правобережної України відіграла преса. Так, 13 листопада 1914 р. в «Киевлянині» було опубліковано заклик Московського купецького товариства бойкотувати всі німецькі товари і німецьких посередників і, тим самим, підірвавши економічну міць супротивника, відродити власну промисловість. Там же наводилося звернення київського купця і гласного думи І. Дембіцького до купецького старости із закликом до київських торговців і промисловців звільнитися від німецького «засилля і рабства», пропагувати свої товари і, нарешті, зайнятись влаштуванням власних фабрик¹⁷.

У січні 1915 р. Верховний головнокомандувач видав розпорядження, яким пропонував підданим ворожих до Росії країн, крім військовозобов'язаних, у встановлені терміни виїхати за межі імперії. Ті ж, хто не виконав його, підлягали негайному виселенню у внутрішні губернії. Виключення допускалося: 1) для представників слов'янських етносів; 2) за умови православного віросповідання; 3) за умови перебування в богадільні; 4) за умови повернення у російське громадянство матерів малолітніх і неповнолітніх підданих ворожих держав; 5) за умови необхідності використання «ворожих» підданих російським воєнним відомством; 6) для хворих, які знаходилися в лікарні, захворювання яких було засвідчено комісією з трьох лікарів¹⁸. Неухильне дотримання цього розпорядження призвело до того, що представники правих партій навіть почали звинувачувати міністра внутрішніх справ і главу жандармерії в потуранні «німець-

кому засиллю», зокрема, несвоєчасному прийнятті рішень щодо висилки німецького населення з Москви, потуранні німцям у прийнятті російського громадянства, непоінформованості відносно наростання «народного невдоволення» проти «німецького засилля» і слабкій боротьбі з німецьким шпіонажем¹⁹. А вже 3 лютого 1915 р. вийшла постанова начальника Київського військового округу генерал-ад'ютанта Троцького, що зобов'язувала іноземців, які були залишені на проживання в межах військового округу, виїхати за межі імперії не пізніше 28 лютого²⁰. Їм видавалися спеціальні перепустки, що гарантували безперешкодний проїзд до прикордонних пунктів.

Невдалий розвиток військової компанії 1915 р. і відступ російських військ на окремих ділянках фронту зумовили видання на початку червня указу головнокомандувача Південно-Західного генерала М. Іванова щодо примусового виселення всіх підданих ворожих Росії держав не слов'янських національностей, які проживали в Подільській губернії до оголошення війни чи прибули вже після мобілізації (але не з Галичини), підданих цих держав з числа слов'ян чоловічої статі призовного віку, які проживали в краї до оголошення мобілізації, або прибули туди протягом війни. А 3 червня командувач 9 російською армією видав наказ про виселення в 48-годинний термін усіх іноземних підданих ворожих держав, які мешкали в районі від Гусятина на Городок, Ярмолинці, шосе Солобківці–Дунаївці, річка Тернава й до кордону Бессарабської губернії. На його негайному виконанні наголошувалося в телеграмі подільського губернатора на ім'я кам'янецького, проскурівського та ушицького справників і кам'янецького поліцмейстера від 3 червня 1915 р. Усього ж упродовж кількох днів з Кам'янецького повіту було виселено 187 австрійських і 13 німецьких підданих²¹.

Виселення застосовувалося не до всіх іноземців. Так, головний начальник Київського військового округу дозволив «під особисту відповідальність поліцмейстера» залишити в місцях постійного проживання австрійських і німецьких підданих, благодійність яких була доведена. Зокрема, в м. Кам'янці-Подільському такими вважалися 29 громадян Німеччини та 59 — підданих Австро-Угорщини²². Щоб уникнути примусового виселення, в лютому–липні 1915 р. близько 850 громадян Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини, які проживали на території Подільської губернії, подали в Особливу комісію під головуванням подільського губернатора прохання щодо отримання російського громадянства. Вони мотивували своє прохання відданістю імперії Романових, набуттям російського громадянства членами своєї родини, а О.-Е. Венцель наголошувала, що виконувала господарські обов'язки у лазареті для поранених і хворих російських вояків у с. Сутиски Вінницького повіту, створеному дружиною графа Д. Гейдена²³. Для отримання російського громадянства до Особливої комісії зверталися й ті колишні піддані імперії Романових, які, вийшовши заміж за громадянина Німеччини, автоматично, як і діти від їх шлюбу ставали «дружиною і дітьми німецького підданого»²⁴.

Важливою частиною антинімецьких заходів стало ліквідаційне законодавство, що суттєво обмежувало права громадян країн Німецького блоку на

нерухому власність, у першу чергу на землю. Воно торкалося фінансової діяльності приватних підприємців і товариств, власниками яких були громадяни цих держав. Указом від 22 вересня 1914 р. підданим ворожих держав було заборонено проведення різного роду операцій з нерухомістю, анулювалося право користування і завідування названим у законі видом власності. Указ мав зворотню силу і вступав у дію з 1 серпня. Наприкінці вересня до закінчення війни були припинені всі фінансові розрахунки з німецькими та австро-угорськими фірмами, що не мали філій на території Росії. Німецькі ж та австро-угорські фірми, що діяли лише на території імперії Романових, до кінця 1914 р. переважно продовжували працювати — до їх секвестрування. На початку серпня за розпорядженням військової влади було закрито і опечатано завод (склад-елеватор) «Раббетге і Гізке» в м. Вінниця, відкритий німецькою фірмою в 1899 р. для очищення і збереження насіння цукрового буряку сорту «Оригіналь-Клейнванцелобен»²⁵. У перших числах вересня розпочато підготовку процедури секвестру цього заводу, що зачепило інтереси місцевих виробників цукрового буряку. Це дало підставу старшому фабричному інспектору Подільської губернії звернутися з телеграмою до Київського окружного фабричного інспектора з проханням про створення «особливої комісії із громадських діячів під головуванням повітового предводителя дворянства Севастьянова для з'ясування усіх питань, що стосувалися конфіскації заводу»²⁶. За результатами секвестру завод було передано Головному управлінню землеустрою і землеробства, яке, в свою чергу, доручило ведення справ цього підприємства синдикату «Південно-Російське товариство підтримки землеробства і аграрної промисловості» (м. Київ). Навесні 1915 р. завод підготував і направив значну кількість насіння цукровим заводам та прийняв від виробників цукрового буряку близько 150 тис. пудів насіння буряків врожаю 1914 р.²⁷.

Наприкінці серпня 1914 р. начальник Київського губернського жандармського управління полковник О. Шредель за розпорядженням київського, волинського і подільського генерал-губернатора Ф. Трепова своїм наказом наклав арешт на всі капітали австро-угорських і німецьких фінансових установ і фірм та конфіскував усі кошти з поточних рахунків і банківських скриньок 9 найбільших банків Києва²⁸. Ці та інші обмежувальні заходи щодо підданих ворожих країн, застосовані у серпні — середині вересня 1914 р. на території губерній Правобережної України, були, як правило, особистою ініціативою генерал-губернатора і знаходили всебічне сприяння губернської й повітової влади, а також підтримку місцевого населення.

Іменним указом «Про деякі заходи, викликані військовим часом» від 15 листопада 1914 р. заборонялося без дозволу міністра фінансів здійснювати платежі, видавати, пересилати і переводити гроші, а також цінні папери і коштовності у ворожі Росії держави. Доповненням до цього указу стали два розпорядження міністра фінансів П. Барка від 19 листопада і 31 грудня 1914 р., що встановлювали порядок зарахувань і видачу платежів австрійським, угорським, німецьким і турецьким підданим, а також товариствам; визначали порядок спостереження з боку спеціальних інспекторів, в обов'язки яких входили

перевірка і підписання чеків і платіжних документів, за видатками грошових сум у комерційних підприємствах.

З 1915 р. російський уряд різко змінив політику щодо нерухомості німецьких і австро-угорських підданих, розпочавши ліквідаційні заходи, яких дотримувався аж до початку революції 1917 р. Положення Ради міністрів, затверджене 11 січня 1915 р., ознаменувало початок ліквідаційної політики російського уряду, зумовленої воєнним часом. Закон забороняв видачу нових промислових свідоцтв як приватним особам, так і представникам товариств (повних і на вірі), у складі яких були піддані ворожих країн. Відтепер промислові свідоцтва поновлювалися лише для тих, хто вже раніше утримував промисловий заклад і надав документи на це ж ім'я. Торгові ж підприємства приватних осіб і товариств підлягали закриттю і ліквідації до середини 1915 р. Так, у січні того року накладено секвестр на майно Берлінської фірми «Ріхард Вольфович Герман» і віддано наказ поліції розшукати і заарештувати її майно в регіоні²⁹. Російські ж підприємства, що представляли німецькі чи австрійські фірми, могли розраховувати на підтримку та допомогу з боку фінансових інституцій імперії.

У березні вийшло уточнення до січневого закону. Його дія не поширювалася на німецьких, австрійських і угорських підданих слов'янського, французького та італійського походження, а також турків християнського віросповідання. Втім у вересні 1915 р. припинив свою діяльність знаний на Поділлі своєю високоякісною продукцією Зіньківський пивоварний завод, що належав чеху В. Девішеку³⁰.

Згідно закону 2 лютого 1915 р. в пайових і акціонерних товариствах, заснованих на російському статуті, австрійські, угорські, німецькі і турецькі громадяни позбавлялися права займати керівні посади: голів, членів рад і правління, директорів-розпорядників, завідувачів нерухомістю та ін. Цей дискримінаційний захід різко знижував можливість підприємців серйозно впливати на загальний хід справ на підприємствах, що були засновані ними на свої гроші задовго до початку війни. Лютнева постанова форсувала процес русифікації керівного персоналу в іноземних товариствах. Щоб попередити спроби обійти закон зі сторони колишніх керівників підприємств за допомогою підставних осіб, уряд прийняв постанову, якою Рада міністрів наділялася особливими повноваженнями (їх закриття і ліквідація) щодо акціонерних товариств, що діяли на російському статуті.

Упродовж 1915 р. спеціально створені міжвідомчі комісії розпочали накладення арештів на майно та частку прибутку німецьких, австро-угорських підданих в підприємствах Правобережної України. Так, на міжвідомчій нараді 24 жовтня 1915 р. під головуванням таємного радника Кусакова ухвалено наступні репресивні заходи: по-перше, накладено арешт на частку прибутку 96 із 600 акцій (при вартості кожної 1400 крб) Гоноровського цукрового заводу в с. Тростянець Ямпільського повіту, якими володіли німецькі громадяни; по-друге, для нагляду за діяльністю цього цукрового заводу призначено урядового інспектора, оскільки було встановлено, що всіма справами заводу продовжував завідувати колишній директор К. Брендель, хоча директором розпорядником

заводу був зареєстрований громадянин Французької республіки Л. Грем³¹. Учасники наради також наклали арешт на частку прибутку суперфосфатного заводу Подільського промислового акціонерного товариства в м. Вінниця, 150 акцій якого з 3200 належало підданим ворожих держав; частку прибутку Соболівського цукрового заводу в Гайсинському повіті, до складу акціонерів якого входив торговий дім «Натанзон і Коллер» у Відні (володів 32 паями вартістю 32 тис. крб); на поточний рахунок у Кам'янець-Подільському відділенні Об'єднаного банку громадянина Австрійської імперії, графа Дедушинського. Крім того, члени міжвідомчої комісії відклали винесення ухвали щодо підпорядкування урядовому нагляду Бершадського цукрового заводу, акціонерами якого були австрієць М. Шпрінгер і німець Л. Брендель³².

2 лютого 1915 р. Микола II затвердив положення Ради міністрів, яким запроваджувався принципово новий порядок землеволодіння й землекористування для австрійських, угорських, німецьких і турецьких поселенців і підприємців, акціонерних і пайових товариств, утворених за законами країн, що входили до Троїстого союзу. По-перше, в межах Російської імперії заборонялося набуття прав власності й вотчинних прав користування і володіння на земельне майно. Маєтки, що дісталися в порядку успадкування, добровільно продавалися чи уступалися, а в разі відмови підлягали ліквідації через публічні торги. Одночасно в європейських і деяких інших губерніях земельні наділи всіх осіб і товариств, що знаходилися за межами міст, підлягали добровільному відчуженню. По-друге, російські громадяни, вихідці з ворожих країн, їх нащадки позбавлялися права власності, застави і користування нерухомим майном. Ця заборона не стосувалася тих, хто набув громадянства до 1 січня 1880 р., осіб слов'янського походження і православних, що прибули у Росію з Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини, а також учасників бойових дій у складі російської армії чи флоту. По-третє, у прикордонній смузі припинялися права землеволодіння і землекористування для громадян Росії — вихідців із ворожих країн. Їх маєтки відчужувалися за добровільною згодою і продавалися з аукціону. Виняток становили слов'яни, православні й учасники війни.

Логічним продовженням лютневих постанов стало розпорядження міністра фінансів від 1 травня 1915 р., згідно якого Селянському поземельному банку надавалося право купувати за свій рахунок землі підданих і вихідців із ворожих країн. Населення схвально сприйняло цей крок уряду, сподіваючись, що конфісковані землі підуть на створення спеціального фонду для наділення землею солдат-фронтовиків.

Навесні 1915 р. на підставі лютневих законів органи місцевої влади розпочали примусове виселення німецьких колоністів із Волинської губернії, ліквідувавши на середину травня понад 10 тис. дрібних господарств, тоді як великі маєтки розпродавалися частинами при зменшенні цін на землю на 40–50%³³. Було розпочато й виселення німців-колоністів із сільських регіонів і німців — жителів міст із Київської губернії. Незабаром хвиля вимушеного переселення докотилася до німецьких колоністів Ямпільського, Вінницького і Балтського повітів Подільської губернії, де їх землеволодіння були одними з найбільших.

Зрештою, до кінця 1915 р. з Подільської губернії та північних районів Бессарабії було вислано до 20 тис. осіб³⁴.

Постановою від 13 грудня 1915 р. уряд розширив коло осіб, на які поширювалися дії ліквідаційних постанов. Вона зачепила вихідців із країн Німецького блоку, котрі прийняли громадянство іноземних держав до 1 січня 1880 р.; розширювала перелік місцевостей, що підлягали дії цього закону. Ще одним документом, що обмежували права ворожих підданих і вихідців на нерухомість, стало положення Ради міністрів від 13 травня 1916 р. про обов'язкове заявлення майна, що належало приватним особам і акціонерним товариствам, заснованим згідно законодавства ворожих країн. Цій процедурі заявлення підлягали всі види рухомих і нерухомих товарів, боргові вимоги до осіб, які знаходилися в межах Російської імперії, а також грошові капітали, векселя на суму понад 500 крб. Продаж, передача та застава заявленого майна відбувалися лише з дозволу Особливого комітету, а отриманні кошти надходили в спеціальний фонд при Державному банку чи в державну ощадну касу.

Упродовж 1916–1917 рр. антинімецька кампанія, зокрема, ліквідація власності підданих держав, які воювали з Російською імперією, розвивалася по низхідній лінії, а її результатом стало зникнення німецького та австрійського підприємництва в Подільській губернії.

Отже, поштовхом для початку антинімецької кампанії в Подільській губернії стало зовнішньополітичне протистояння Росії і Німеччини в період липневої міжнародної кризи 1914 р. Поживним ґрунтом для створення атмосфери нетерпимості та підозри, що оточували німецьке й австрійське населення, були антинімецька пропаганда в пресі, конфесійні та культурні відмінності німецького населення, їх економічні успіхи. Депортація зачепила німців, німецьких підданих, які упродовж тривало часу мешкали чи народилися на території Російської імперії; позначилася на змішаних російсько-німецьких родинах. Упродовж першого року війни суттєво збільшилася міграція німецького населення як за рахунок звільнення з місця роботи «ворожих» підданих, так і за рахунок їх вимушеного переселення. В політиці верховної влади щодо обмеження прав власності підданих ворожих країн в роки війни можна виокремити два принципово різних періоди. На першому етапі заходи зводилися до встановлення майнових обмежень і урядового контролю, а з 1915 р. російський уряд приступив до ліквідаційних процедур, яких дотримувався до 1917 р.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі — ЦДІАК України), ф. 76, оп. 1, спр. 190, арк. 190.

² Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 191, арк. 106.

³ Державний архів Хмельницької області (Далі — Держархів Хмельницької обл.), ф. 227, оп. 3д, спр. 287, арк. 21–22.

⁴ ЦДІАК України, ф. 102, оп. 263, спр. 1, арк. 112.

⁵ *Деннингхаус В.* Между патриотизмом и радикализмом: борьба с «немецким засильем» в Москве в период мировой войны // Вопросы германской истории: Сб. науч.

трудова. — Днепропетровск, 2003. — С. 86; ЦДІАК України, ф. 76, оп. 1, спр. 190, арк. 120–121 зв.

⁶ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1911. — Вып. 9. — С. 39; ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 191, арк. 106.

⁷ *Геринович В.* Дунаєвська текстильна фабрика, в честь 100-річчя її заснування // Червоний кордон. — 1929. — № 113. — 10 жовтня. — С. 6.

⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 2, арк. 20.

⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп. 9д, спр. 79, арк. 149–150.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 864, спр. 246, арк. 3.

¹¹ *Джунковский В.Ф.* Воспоминания / Под ред. А.Л. Паниной. Т. 2. — Москва, 1997. — С. 398, 482.

¹² Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп. 9д, спр. 79, арк. 381–382.

¹³ *Нелипович С.Г.* Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны // Российские немцы: Проблемы истории, языка и современного положения. — Москва, 1996. — С. 264.

¹⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп. 9д, спр. 79, арк. 153–154, 305–306 та ін.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 102, оп. 265, спр. 1002, арк. 227.

¹⁶ Там само, оп. 263, спр. 17, арк. 70.

¹⁷ *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Укр. іст. журнал. — 2004. — № 4. — С. 60.

¹⁸ *Деннингхаус В.* Указ. соч. — С. 86.

¹⁹ *Тихменев Н.П.* Генерал Джунковский в отставке. — Пг., 1915. — С. 10, 15.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 278, оп. 1, спр. 222, арк. 67.

²¹ Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 8616, арк. 6, 25–26 зв.

²² Там само, арк. 15–16, 26–26 зв.

²³ Там само, оп. 9д, спр. 80, арк. 25–26 та ін.

²⁴ Там само, оп. 3д, спр. 287, арк. 21–22.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 191, арк. 106.

²⁶ Там само.

²⁷ О складе-элеваторе свекловичных семян фирмы «Рабетге и Гизеке. Винница» // Подольский хозяин. — 1915. — № 3/4. — С. 6.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3262, арк. 26.

²⁹ Там само, арк. 82.

³⁰ Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 5884, арк. 365–373 зв.; Алфавитный указатель сахарных заводов // Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1914–1915 гг. / Сост. М.А. Толпыгиным. — К., 1916. — Вып. 1. — С. 17.

³¹ ЦДІАК України, ф. 317, оп. 1, спр. 5884, арк. 365–373 зв.

³² Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 191, арк. 115–116.

³³ Б/а. По России // Киевская земская газета. — 1915. — 15 мая. — № 18. — С. 35.

³⁴ *Лазанська Т.І.* Німці — виселенці українських губерній в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 96.